

Írásos források száma sajnos már nem szaporodik, míg a régészeti forrásoké igen. Lengyelországban egyre nagyobb lendületet vesz a középkori régészet, az eddigi eredmények kezdeteknek tekinthetők. (Településtörténeti szempontból egyetlen nagyobb összefüggő terület került eddig régészeti feltárára, az Obra völgye). Az újabb leletek tovább bővíthetők, kiegészíthetők, sőt megváltoztathatják nézeteinket. A ténybeli ellenvetései közül a leglényegesebb az *opoléra* vonatkozik: „Az *opole* sajátosan nagy-lengyelországi intézmény, amelyet a piasti állam adminisztratív apparátusa terjesztett el más lengyel területeken. Ha tehát más területek forrásaiban feltűnik időnként az *opole* alóli felszabadítás vagy az *opole* említése, ezt a hercegi kancellária adminisztratív importjának kell tulajdonítanunk. Annál erősebben kell azonban hangsúlyozni, hogy Sziléziában és Kis-Lengyelországban ugyanebben az intézményi jelentésben a helyi területi közösségek az *osada* nevet viselték. Biztosan nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy az *osada* intézmény létrejöttét a cseh Přemysliek X. századi sziléziai és kis-lengyelországi uralmának köszönheti. Megállapításra vár, hogy az *osada* és az *opole* szervezeti szempontból milyen mértékben azonosak. Figyelmet érdemel az a tény, hogy mind az első, mind a második esetben az *osada* és az *opole* közfunkcióinak végleges kialakulásában az állami (lengyel, cseh) kényszer döntött. A megállapítás nincs azonban ellentétben Podwińska feltevésével, miszerint az *opole* mint önkéntes társadalmi-területi szervezet a VI–VII. századig nyúlik vissza; valószínűleg hasonlóan a cseh osadához.”

Podwińska könyve a magyar gazdaság- és településtörténetek számára két szempontból jelentős: az első tematikai, a második metodikai.

A magyar középkori falvak kialakulásának folyamata a megjelent monográfiák ellenére sem teljesen tisztázott. Sok homályos pont van a kora középkori gazdaság- és társadalomtörténetben. A kutatásban nagy jelentőségű a környező területek fejlődésének, kölcsönhatásainak ismerete. A lengyel — kibővíthetem —, a szláv kora feudális fejlődés ismerete azonban nemcsak pusztán analógiául szolgálhat. Sokkal lényegesebbnek látszik egy másik aspektus. A lengyel történetírás már többször felvetette: mivel lehet megmagyarázni a lengyel, a cseh és a magyar feudalizmus különbözőségét a nyugati feudalizmustól, s egyúttal a kora feudális lengyel, cseh és magyar állam sok területen megmutatókozó hasonlóságát. Az okot a Nagy-Morva Birodalom hatásában vették meglesni. (Utoljára *Łowmiański* írt a témáról részletesen a lengyel állam kezdeteit tárgyaló ötkötetes művében.) Anélkül, hogy kommentálnánk e véleményt, megjegyezzük: a magyar kora feudális gazdaság- és településtörténetet kutatók számára nem lényegtelen ismerni az itt lakó és a környező területeken élő szláv népek gazdasági, társadalmi fejlődésének főbb szakaszait, s az erre irányuló kutatások eredményeit és irányait.

Podwińska könyvéből nagyon lényeges módszertani tanulság is adódik. A kora feudalizmus, de mondhatjuk, hogy a feudalizmus településtörténetének kutatásához nem elegendők az írott források. Nélkülözhetetlenek a régészet eredményei. A régészet és a történettudomány között nincs meg a kellő összhang. A történész számára égető kérdéseket a régészet mellékesnek tartja, az ásatásoknál nem veszik figyelembe a településtörténetnek a történész számára fontos szempontjait. A régészeti ásatásokon és feldolgozásokon belül is nagyarányú egyenetlenség mutatkozik. Mindez nyomatékosan felhívja más ország településtörténettel foglalkozó szakembereinek a figyelmét, hogy mennyire sürgős feladat a településtörténet fogalmának, módszereinek, az általa felvetett kérdéseknek szabatos, egyértelmű és mielőbbi meghatározása.

KÖRMENDY ADRIENN

JU. A. TYIHONOV

**POMESCICS'I KRESZTYJANE V ROSZSZIL.
FEODAL'NAJA RENTA V XVII—NACSALE XVIII V**

Nauka, Moszkva 1974. 335 l.

(A földesúri parasztok Oroszországban. A feudális járadék a XVII. században és a XVIII. század elején)

A kései feudalizmuskori orosz agrártörténet ismert kutatója, *Jurij Alekszandrovics Tyihonov* ebben az új munkájában eddig fel nem használt forrásanyag alapján vizsgálja a járadékformák alakulását. Bizonyos mértékig elméleti jellegű bevezetőjében abból indul ki, hogy a társadalmi formáció változása nem függ össze a járadékformák válto-

zásával, ez a földesúr és a paraszt érdekeitől, osztályharcától függ. Felvázolja a XVI—XVII. századi orosz fejlődés fő vonásait, a központosított állam kialakulását, a nemesi árutermelést mint általános kelet-európai jellegzetességet, és úgy látja, hogy a robot nem vált általánossá Oroszországban. A kérdés eddigi historiográfiáját igen részletesen mutatja be, a polgári munkáktól kezdve, amelyek a jobbágyok földhözköltését kizárólag az állam beavatkozásával magyarázzák. Az egyes, főként szovjet munkák beható elemzése alapján kimutatja, hogy az eddigi megállapítások időben és területileg egyaránt igen korlátozott anyag alapján alakultak ki. Hat pontba foglalja össze a korszak (lényegében véve a XVII. század) agrártörténeti kutatásában felvethető szempontokat: 1. a feudális járadék formáinak és arányainak feltárása, 2. a földesúri kizsákmányolás tényleges súlyának megállapítása, 3. a munkajáradék lényegének és céljának tisztázása, 4. a járadékformák változásaiban érvényesülő általános és különös tényezők számbavétele, 5. a járadék hatásának bemutatása a társadalmi élet egyéb oldalaira, 6. a földesúri szolgáltatások és az állami adó arányának tisztázása. A hat pont közül ebben a könyvében csak az első kettőnek a vizsgálatát végezte el, területileg a Volga és az Oka közt fekvő központi orosz települesterületet számba véve, ezen belül is a járadék földesúri birtokokat. A nyugati területekre nem terjesztette ki kutatásait, mert itt a század háborúi zavarták, torzították a fejlődést, különben is mások kutatják. Az így körülhatárolt területen belül két tényező hatását vizsgálja, az egyik a jobbágyrendszer és a jobbágytartó (majorsági) gazdaság fejlődése, a másik a korai tőkés viszonyok kialakulásának a behatása. Időben három metszetben tárja fel az anyagot: 1. a jobbágyrendszert megszilárdító 1649-es törvényhozásig, 2. 1679-ig, amikor bevezették a portánkénti adózást, 3. 1725-ig, a fejlődőre való áttérésig.

Az első, hosszú fejezet a szerző által feldolgozott forrásanyagról ad bő tájékoztatást. Az ún. pomesztye-prikaz (vagyis a szolgálati birtokkal foglalkozó kormányhatóság) szolgálati birtoki és allodiális ügyeinek ún. könyveit dolgozta fel, a mintegy 40 000 írat jelentős részét (a könyvek terjedelme 2—3 laptól több száz lapig is megy). Ezeknek a könyveknek több típusa van, a vagyonelekbzásoknál, adományozásoknál vagy birtokfelosztásnál állították össze a prikaz kiküldöttei, mintegy inventáriumot készítettek a birtokról. Az összeírók ugyan utasításokat kaptak a leltár elkészítésére minden konkrét esetben, de minthogy ezek változók voltak, az összeírások anyaga is hol részletezőbb, hol csak néhány kérdésre kitérő. A földbirtok területi kiterjedését a legtöbb esetben nem állapították meg, főképp a szolgáltatásokat írták össze, ebbe a jobbágyok képviselőit („fogott embereket”) is bevonták. A helybeliek ellenállása az összeírással szemben (erre sok konkrét példát sorol fel) meg az összeírók ráhagyatkozása korábbi leltárakra természetesen befolyásolta az adatok pontosságát, egészében azonban hiteleseknek lehet ezeket tekinteni, különösen éppen a járadékformák számbavétele szempontjából. Az egész területen belül három kerület (ujezd) valamennyi könyvét (17 380) feldolgozta a szerző, a többi kerületből azokat (20 835), amelyekben a leltári leltárak szerint ilyen jellegű anyag volt található. Ezek a könyvek 1147 birtokra vonatkoznak, ezek közül 473 birtokon sorolták fel a járadékformákat. Az első korszak vonatkozásában 16 birtokról maradt fenn mindhárom járadékra vonatkozó adatsor, a második korszakban 38-ra, a harmadikban 124-re, ezek az összes, a járadék egyik vagy másik fajtájára vonatkozó adatokat tartalmazó leírások 30, ill. a másik két korszaknál 38%-át teszik ki. (Vagyis a birtokleírások kb. kétharmadánál csak azt lehet tudni, hogy egyik vagy másik járadék — gyakorlatilag a robot — milyen nagyságrendű volt, de hogy más járadékformák is megvoltak-e, az bizonytalan.) A meglevő adatokat átszámította portára és felnőtt férfi főre (1679-ig egy portára három, utána négy főt számítva). Megállapítása szerint a legtöbb eset az átlaghoz állt közel, az átlagtól túlságosan eltérő adatokat az átlagok kiszámításánál nem is vette figyelembe. A robotot mindig a megművelendő földterület nagyságában adták meg. A XVIII. század első negyedének ismertebb viszonyai alapján Tyihonov úgy látja, hogy egy főre az elviselhető robotmennyiség három nyomásban 3 gyeszjatyina, vagyis portánként 9, ill. 12. Ehhez viszonyítja a továbbiakban az átlagokat. Az összehasonlítást megnehezíti, hogy az összeírások hol beszámították a bobil- és holoplakosságot (ami kb. a szellérnek, ill. uradalmi cselédségnek felel meg), hol nem, a megművelendő földterületet is gyakran a vetőmag mérőjében adták meg, ennek mértékegységei pedig vidékenként és koronként változóak voltak. A pénzjáradék értékelésénél pedig az okozza a nehézséget, hogy az európai árforradalom Oroszországban a XVIII. században zajlott le, de a korábbi korszakok vonatkozásában sincs tisztázva az ártörténet. Mindezeket a nehézségeket is számításba kell venni.

A további három fejezetben a szerző a három korszaknak megfelelően dolgozza fel adatait, minden esetben külön tárgyalva a munka-, a termény- és a pénzjáradék arányát. Minthogy szinte minden birtokot külön-külön mutat be, nem áll módunkban, hogy to-

vábbra is az eddigihez hasonló részletességgel számoljunk be a könyv megállapításairól ezért csak a fontosabb eredmények felsorolására szorítkozunk. Az első korszakban 53 birtok adatai vannak meg, ezek közül hatban mindhárom járadék ismeretes, egyben robot és terményjáradék, kettőben robot és pénzjáradék, kettőben csak robot, ötben csak pénzjáradék. Erről a 16 birtokról tudni lehet, hogy a járadék minden formáját számba vették (több ízben negatívan, de akkor az biztos, hogy az egyik vagy másik járadékforma nem volt meg). 37 birtokon viszont csak robotot említettek, anélkül, hogy kiderülne, más járadékformák is használatosak voltak-e. A terményjáradék mindenütt csak kiegészítő jellegű, ez derül ki a XVI. századi udvari és egyházi birtokokkal való összevetésből is. A fő formák a robot és a pénzjáradék. A vizsgált birtokokon a robot három nyomásban átlagban 0,9 gyeszjatyina, 0,5 és 1,8 között mozogva portánként, tehát már megközelíti az erős kizsákmányolást. A pénzjáradék átlaga ott, ahol egyéb járadékformák is vannak, portánként 0,1 rubel, a csak pénzjáradékkal tartozó gazdaságoknál 1,3 rubel, ami már elég magas, ehhez 1,5 csetverty rozst kellett eladni (1 csetverty = kb. 3 l).

A második korszakban (1649—1679) 98 birtok adatait dolgozta fel a szerző, közülük 38 esetében vannak meg az összes adatok. Ezek közül 21 birtokon mindhárom forma megtalálható, ötnél robot és terményjáradék, háromnál csak robot, négyenél csak pénzjáradék, ötnél pénz- és terményjáradék. A többi 60 birtokon a robot megléte állapítható meg csupán. Az átlagos robot portánként 0,6 gyeszjatyina három nyomásban, de 1,4 gyeszjatyina két nyomásban. Ahol csak robot ismeretes, egy nyomásban 1,4—1,8 gyeszjatyina közt mozog, ami már igen magas, hiszen az egy főre eső 0,5 gyeszjatyinás átlagot már többnyire meghaladja. A pénzjáradék a csak ezzel tartozó birtokokon 2,2 rubel portánként, a három formával tartozóknál 1 rubel. Az árviszonyokat figyelembe véve ez már 2 csetverty rozs árának felelt meg. A szolgáltatások a század első feléhez képest mind megnöttek, a megművelendő majorsági föld olykor a kétszeresére. Az udvari birtokokkal való összehasonlítás is a növekedést mutatja. Különösen jelentős volt ez azokon a birtokokon, amelyek mindhárom járadékfajtát szedték.

A harmadik korszakban 322 birtok adatait sikerült a szerzőnek feldolgoznia, közülük 124 esetében mindhárom formára kiterjedő teljességgel. Ez utóbbiak közül 3 esetében volt ismeretes mindhárom forma, 36-nál robot és terményszolgáltatás, 3 esetében robot és pénzre átváltott terményszolgáltatás, 37-nél csak robot, egy birtokon csak terményjáradék, 23 esetében csak pénzjáradék, 11 esetében csak pénz- és terményjáradék, 10-nél obrok (ahol ezen belül nem különböztették meg, hogy pénz- vagy terményjáradékról van-e szó). A többi 198 birtokon a robot megléte biztos. A birtokok többségén a robot a fő járadékforma, a földesurak szerinti számítás is ezt mutatja, egyedül a központi kormányzatban oly jelentős szerepet játszó A. D. Mensikov birtokain volt a pénzjáradék az uralkodó. A terményjáradék továbbra is kiegészítő maradt, de még ez is jelentékeny módon megnőtt. A vegyes járadékformájú birtokokon hol a robot, hol a pénzjáradék jelentette a nagyobb jövedelmet. 14 birtok esetében a szerző a robot mennyiségét a XVIII. század második felével is össze tudta hasonlítani: négy esetben a robot csökkent, kettőben változatlan maradt, háromban pedig megnőtt. A vizsgált korszakban a robot portánként 4 gyeszjatyina (egy főre 0,8), a pénzjáradék 2,5 rubel portánként, a három formával rendelkezőknél 2,6 rubel. Ez már 8 csetverty rozs árának felelt meg. Általában azt lehet mondani, hogy portánként számítva a robot és a pénzjáradék egyaránt megnőtt, egy főre számítva viszont alig van változás az előző korszakhoz képest, a pénzjáradék több ízben egy főre számítva még valamelyest csökkent is (ami persze összefügg azzal, hogy itt már 4 férfit kell a portára számítani). A robot továbbra sem egyeduralkodó. A terhek növelését mintegy 1700-tól kezdve az állami adó egyre fokozódó nyomása akadályozta meg. Az állam ezért is tért át a korszak végén a fejenkénti adóztatásra, míg a földesúr továbbra is portánként szedte a szolgáltatásokat. Az állami terhek növekedését Tyihonov általános kelet-európai sajátosságának is tartja, ez nem csupán Nyugat-Európában következett be a központosítás erősödésével, ahogy M. A. Barg gondolja. A XVIII. századi árforradalom megnövelte a robot fontosságát a földesurak számára, hiszen a fejadó változatlan maradt. A járadékformák változásában az egész tárgyalat korszakon keresztül nem mutatható ki egyenes vonalú fejlődés. A robot már a XVI. század óta fontos volt; az örökös jobbágyság rendszere (hogy az egyszerűség kedvéért ezt a magyar fogalmat használjuk a kreposztnyicesztvo kifejezésére), amely éppen a robot következménye, éppúgy a robot jelentőségének a megnövekedésére hatott, mint a kibontakozó kapitalista viszonyok, amelyek fontossá tették a földesúri árutermelést. Az egy főre eső pénzjáradék esetében a kizsákmányolás az egész korszakon keresztül csak lassan növekedett.

Ha ehhez a nagyon rövid — a könyv eredményeihez képest rövid — tartalmi ismertetéshez még hozzátesszük, hogy külön személy- és helynévmutató is járul a mun-

kához, még mindig csak nagyon megközelítően mutattuk be az eredményeket, hiszen a szerző minden korszak vonatkozásában a mutatókat portákra és fejenkénti adatokra is kiszámította, az általunk közölt végső átlagoknál sokkal részletesebb, területileg is és a járadékformák kombinációi szerint is megkülönböztetett átlagokat is közöl, stb. A könyvbe fektetett munka is már tiszteletre méltó, éppúgy, mint az adatokból levont általános következtetések. Eredményei a magyarországi fejlődéssel való összevetés szempontjából is roppant jelentőségűek.

A szerző több ízben is hangsúlyozza, hogy az egész korszakon keresztül nem lehet a robot túlsúlyáról vagy uralmáról beszélni. Az egyéb kelet-európai országokkal való párhuzamokra olykor utal. De a „második jobbágyság” kifejezést, amely nálunk és egyebütt a korszak jelenségeinek összefoglaló jelölésére szokásossá vált, egyszer sem használja, ahogy általában a szovjet történetírás nem szokta Oroszország vonatkozásában ezt a fogalmat alkalmazni. Ez nyilvánvalóan összefügg az örökös jobbágyság rendszerének másfajta kiépülésével. A lényeg nem is az elnevezésben van, az imént is utaltunk rá, hogy jelenségek összefoglaló megjelöléséről van szó, magyarul talán az „örökös jobbágyság” kifejezés alkalmasabb volna. Ez terminológiai kérdés. A lényegyet illetően úgy tűnik, Tyihonov kitűnő könyvének adatai éppen alátámasztják azt, amit Kelet-Európára átlagosan szoktunk mondani (persze a Balkán kivételével), hogy a földesúri áruterelés maga alá gyűri a parasztit, és ez a robot jelentőségének megnövekedésére vezet. Hogy ez sehol sem jelenti a robot általánossá válását, mint egyedüli jelentős járadékformáét, azt magyar szakemberek számára főlöseges bizonygatni. Azt is, hogy olyan XVI—XVII. századi tendenciáról van szó, amely a XVIII. században még élesebben mutatkozik meg. A fejlődés, a tendencia közös vonásai azonban, úgy véljük, éppen ennek a könyvnek az alapján még vitathatatlanabbak. Nyilván az elmélyült összehasonlító vizsgálat ezt pontosíthatná (ahogy a különbségeket, az országos és azon belül is eltérő sajátosságokat is plasztikusabbá tehetné). Ennek előfeltétele persze, hogy mindenütt minél több ilyen, a részletes adatokig lehetőleg vizsgálódással rendelkezhesen a kutatás. Ebből a szempontból is nagy örömmel üdvözölhetjük Ju. A. Tyihonov könyvét, abban a reményben, hogy a bevezetőjében említett további problémák tárgyalását is ugyanilyen magas színvonalon nyújtja majd következő munkáiban.

NIEDERHAUSER EMIL

HANS HEINRICH MÜLLER

AKADEMIE UND WIRTSCHAFT IM 18. JAHRHUNDERT

Agrar-ökonomische Preisaufgaben und Preisschriften der Preussischen Akademie der Wissenschaften
Versuch, Tendenzen und Überblick

Akademie Verlag, Berlin 1975. 435 l.

Ha 1975-ben a Porosz Akadémia alapításának 275. évfordulójára emlékezünk, úgy e fontos jubileum egyik legfőbb feladata számunkra az, hogy megvizsgáljuk azokat a törekvéseket, amelyek Leibnitz elvi megállapításának — *Theoria cum praxi* — szellemében a hajdani Porosz Akadémia útját meghatározták, és amelynek folytatásaként az NDK Tudományos Akadémiája a munkások és parasztok első német államában a tudomány elvét mint termelőerőt megvalósította. Jelentős teljesítményért kell köszönetet mondanunk ezen a téren *H. H. Müller*nek, aki a termelőerők történetének nemzetközileg elismert szakembere, és aki jelen művében rendkívül instruktívan tájékoztat arról a kölesönhatásról, amely a feudalizmus kapitalizmusba való átmenetének utolsó szakaszában uralkodó termelési viszonyok, illetve a fejlődő termelőerők között a mezőgazdaság területén kibontakozott, egyidejűleg tudomásunkra hozza, hogy az akkor még ifjú Akadémia képviselői nagyon is tudatában voltak annak a jelentőségnek, amelyet intézményük a gazdasági-társadalmi fejlődés számára megtestesített. Ebben az értelemben Müller műve jóval több, semmint az korrekt és pontos címéből kitűnik: mintaszerű példája ez a marxista történetírásnak, mely nem csupán a száraz adatok és a sok esemény gyűjtésében és felsorakoztatásában látja feladatát, hanem az egymást váltó